

УДК 271.2-523.47:271.2-788(477-25)

ІКОНОСТАС ЦЕРКВИ ПРЕПОДОБНОГО АНТОНІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО В БЛИЖНІХ ПЕЧЕРАХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Литвиненко Я. В.

(Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник)

Стаття присвячена історії створення мідного іконостаса 1814 р. в церкві преподобного Антонія Печерського в Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря. Автор на основі архівних документів розкриває всі основні етапи створення іконостаса, а також акцентує увагу на іконостасних іконах, які були написані за взірцем гравірованих зображень з «Петерика Печерського» 1702 р.

Ключові слова: Ближні печери, іконостас, ікона, гравюра.

Першим ближньопечерним храмом, який змінив старий дерев'яний іконостас на мідний, була церква прп. Антонія (см. рис.). У верхній час-

тині дияконських врат існуючого мідного іконостасу, на литій хартії існує гравірований напис: «Благословеним... Серапиона Митрополита Київського и Галицького... сделан сей иконостас во храм ближних пещер Преподобного Антония Печерского иждивением доброхотных дателей. 1814 года сентября 1 дня...» [1, арк. 24].

Майстрами, що працювали над його виготовленням, як зазначає В.А. Шиденко, були брати Захарій та

Юрій Брезгунови [7, с. 147]. Тут необхідно відзначити, що дата, зафіксована в хартії, – це дата проведення першої літургії в храмі після встановлення в ньому нового мідного іконостасу. Історія ж його виготовлення розпочалася ще в грудні 1809 р., коли «Господин Петр Бурнос житель Екатеринодара» пожертвував п'ять тисяч рублів для виготовлення мідного іконостасу в церкві прп. Антонія Печерського.

Вже через кілька місяців, у березні 1810 р., Духовний собор Києво-Печерської лаври робить припис: «...на назначенное дело вкладчиком избрать из лаврской братии человека надежного изнающего дело... сие который как серебряных дел мастера искусного, так и иконописца мог сыскать и договориться. Смотрение за работою поручить начальнику онных пещер Соборному старцу иеромонаху Герману и ризничему иеромонаху Аассону, в помощь коим назначается находящейся в сей Лавре на послушании отставной господин капитан Александр Якушкин...» [2, арк. 8].

Більше року пішло на створення проекту нового іконостасу та пошуки майстра-золотаря, який би взявся вико-

нувати означену роботу. Зрештою ним став «золотых дел мастер дворянин» Захарія Степанович Брезгунов, з яким в травні 1811 р. був підписаний контракт. В ньому майстер «...обязывается на ближних пещерах в церкви преподобного Антония сделать вновь медный иконостас и вызолотить через огонь по плану или рисунку, который дан мне быть... царские двери и местные иконы будут оставаться старые, или по усмотрению вновь переделать, а мне Брезгуну делать карнизы, базы, капители, и прочее из своей меди» [2, арк. 15].

За документом Захарія Брезгунов проект іконостасу не розробляв, а виконував лише визначену в контракті роботу. Автором же проекту, на нашу думку, міг бути Олександр Якушкін, який за приписом Духовного собору був залучений до робіт, пов'язаних зі створенням нового мідного іконостасу в церкві прп. Антонія. Адже відомо, що в 1809 р. військовий інженер, капітан у відставці О. Якушкін, ще перебуваючи послушником, а з 1811 р. – начальником Дальніх печер ієромонахом Арсенієм, розробив проект нового дерев'яного іконостасу для Аннозачатівської церкви, який був виконаний московським майстром Акімом Юріним [7, с. 128]. Тому, найімовірніше, і проект іконостасу церкви прп. Антонія належить саме О. Якушкіну.

У серпні 1812 р. роботи над мідним визолоченим через вогонь іконостасом були завершені, про що Захарія Брезгунов повідомив Духовний собор Лаври. Але встановлювати його в храмі не поспішали. Адже срібні царські врата з попереднього іконостасу «...оказались столь ветхи, что уже более не могут служить... вычистить невозможно, во многих местах спайки, проломы, во вторых несообразны новой конструкции...» [2, арк. 77]: так про них у рапорті пише начальник Дальніх печер ієромонах Арсеній. У

1813 р. було прийнято рішення старі срібні царські врата переплавити і зробити нові з додаванням необхідної кількості срібла. Майстром, що виконав за своїм малюнком нові срібні царські врата, став Антон Савицький, «...мастер по испытанности весьма хороший или лучше сказать я другого как в мастерстве равно и в поведении не знаю...» [2, арк. 77], так про нього відзивався все той же Арсеній.

Затримували встановлення іконостасу ще й у зв'язку з написанням нових ікон. Але, як вдалось з'ясувати, з тринадцяти іконостасних ікон – чотири ікони намісного ряду були лише поновлені і походили з попереднього іконостасу. Всі ж живописні роботи виконав «...весьма за сходную цену известный всем живописец Леон Антонов за 105 руб.» [2, арк. 77].

Через сім місяців всі роботи над новим іконостасом були завершені, що і зафіксовано в рапорті, який був поданий до Духовного собору 26 червня 1814 р. В документі повідомляється: «Начатый сооружаться с 1811 года... иконостас... приведен ныне в совершенное окончание, и в рассуждении приближающегося праздника Преп. Антония, весьма нужно оную во имя Его церковь, для отправления Священослужения освятить» [2, арк. 81]. Це було зроблено, як зафіксовано в самому іконостасі, 1 вересня 1814 р.

Порівнюючи нинішній стан іконостасу церкви прп. Антонія Печерського з описом 1892 р., відзначимо, що іконостас зазнав значних втрат. Ікона “Тамна вечеря”, що знаходилася у його верхній частині, срібні оклади, що покривали образи намісного ряду, та срібні царські врата сьогодні вважаються втраченими. Вище відзначалось, що й попередній іконостас в храмі прп. Антонія Печерського мав срібні царські врата. В описі за 1803 р. вони описуються наступним чином:

«...врата Царские серебряные прорезные с крестом вверху серебряным при них с разным иконописным изображением шесть медных бляшек...» [4, арк. 6]. Перші ж відомості про наявність срібних царських врат в Антонівській церкві зафіксовані в «Відомостях про київські печери». Автором даного документа є Мартін Благановський, який відвідав Київ між 1747 та 1767 рр. [6]

Звернувши увагу на ікони, які сьогодні розташовані в іконостасі, відзначимо, що й сюжетно, й ідейно вони повністю відповідають посвяті храму. Згідно церковного опису за 1892 р., крім класичних образів Христа та Богородиці з немовлям, у намісному ярусі іконостасу присутні ще дві ікони. Це храмова – «Успіня преподобного Антонія Печерського», та «Поставлення Феодосія ігуменом». У верхній частині дияконських врат, котрі, так само, як і іконостас, поділяються по горизонталі антаблементом, зображений Іларіон митрополит Київський, а нижче існувала цікава за своїм унікальним сюжетом ікона – «Иларіон, молящийся в пещере быв еще в сане священника» [1, арк. 24]. На превеликий жаль, з усіх ікон цокольного ярусу, саме її живопис не зберігся. Згідно іконографічного переліку ікон із зображенням Іларіона, нам відомі лише образи, де він зображується в архієрейському облаченні у повний зріст. Сюжет же, де Іларіон, ще перебуваючи в сані священника, молиться в печері, прямих аналогій, крім вище приведеної, не має. Це говорить про своєрідну неповторність даного сюжету, який був створений живописцем Леоном Антоновим під час втілення ним художньої програми іконостасу в храмі прп. Антонія Печерського.

Розглянемо детальніше іконостас за схемою опису 1892 р. Так, іконостас в архівному документі характеризується наступним чином: «Иконостас медный (из листовой меди), укрепленный

на месте связью железных полос, ...образуя собой небольшое архитектурное построение в итальянском стиле, без колон но с укрепленными чеканными поделками, пьедесталом и антаблементом; вверху венчается парапетом, округленным формою естественного земляного свода» [1, арк. 24].

Замінюючи старий іконостас на новий автори, як вказувалося вище, використовують не дерево, а мідь, що, насамперед, було, безумовно, обґрунтовано більшою тривалістю збереження металевого іконостасу в умовах підвищеної вологості у печерах, де деревина досить швидко піддається руйнівним процесам. Адже досвід використання мідного іконостасу в Києво-Печерському монастирі вже існував раніше. Ще у середині XVIII ст. першим іконостасом, який був виготовлений з міді, став іконостас церкви прп. Феодосія Печерського в Дальніх печерах.

Мідний іконостас 1814 р. налічує два ряди ікон – намісний та цокольний. Верхня його частина повністю повторює дугу склепіння печерного приміщення – і тому примикає до склепіння впритул. Як сказано в архівному документі, іконостас виконаний в «італійському стилі». Тут треба дати пояснення. На початку XIX ст. в усіх напрямках мистецтва переважав класицизм, який становиться офіційним стилем у більшості європейських держав. Виникнення ж класицизму пов'язано, в першу чергу, з Італією, яка задовго до цього часу стала центром ідейно-теоретичних (академічних) досліджень в області архітектури і нових принципів в образотворчому мистецтві [8]. Тому автори багатьох церковних описів у Російській імперії XIX ст., характеризуючи будь-яку архітектурну споруду, представлену в стилі класицизму, використовували термінологію, яка, на їх думку, відповідала похон-

дження цього напрямку, а саме – в раз «італійський стиль».

До «італійського стилю» в іконостасі можна віднести й декоративні накладні елементи у вигляді ренесансних гірлянд, що закріплені над намісними іконами Ісуса Христа та Богородиці, а також малюнок з переплетених між собою стебел рослин, який створює вінок (вони накладаються на мідне золочене поле між іконами намісного та цокольного рядів).

Царські врата, що існують сьогодні в іконостасі, виготовлені з дерева та пофарбовані бронзовою фарбою. В них вставлені шість медальйонів із зображенням Благовіщення та чотирьох євангелістів. Відзначимо, що сучасні дерев'яні царські врата були виготовлені замість попередніх срібних, які втрачені. На теперішній час, як не парадоксально, невідомо, коли зникли срібні врата і були виготовлені нові, дерев'яні. Документи, які б зафіксували даний факт, відсутні.

Можемо висловити лише власну гіпотезу, що срібні царські врата могли бути евакуйовані під час Першої світової війни, як це сталося з іконостасом підземної Благовіщенської церкви у Дальніх печерах. Із архівних документів відомо, що Благовіщенський іконостас із евакуації повернувся, але на своє місце встановлений вже не був. Теж саме, на нашу думку, можливо трапилось і з царськими вратами церкви прп. Антонія Печерського. Саме на час евакуації, щоб не припиняти богослужіння в храмі, могли бути зроблені тимчасові дерев'яні, що існують і сьогодні. Навряд чи це сталося в 1942 р., коли монастир відновив свою діяльність. Для цього у монастиря бракувало і майстрів, і коштів. Виходячи з цього, можна припустити, що сучасні дерев'яні царські врата виготовлені у 1915 р., коли проходила енергійна евакуація лаврських цінностей.

Попередні срібні врата являли собою «...среброчеканные прорезные пестрозолоченные высотой в два аршина пять вершков и шириною один арш., украшенные по середине полуколонкою с изображением на половине ее чеканкою же – преподобного Антония печерского, короною сверху и финифтевым на ней небольшим оправленным в серебро крестом. В дверных половинках в местах выпуклых, чеканное изображение Благовещения Пресвятой Богородицы и четырех Евангелистов» [1, арк. 23].

У намісному ряді іконостасу на раховується чотири ікони. Перші дві – це класичні образи Христа Вседержителя та Богородиці з немовлям, представлені іконописцем у зріст. Обидві фігури зображені на пухнастих білих хмарах в оточені чотирьох янголів. Тлом ікон слугує позолота міді, на якій написані обидва образи. Христос одягнений у червоний хітон та зелений гіматій, у лівій руці він тримає розгорнуте Євангеліє, правою рукою благословляє глядача. Богородиця представлена живописцем у червоному мафорії та зеленій туніці. За своєю іконографією вона нагадує образ Чернігівської (Іллінської) Богоматері, написаний у 1687 р. в нартексі Введенської підземної церкви. На наш погляд, автор сумістив декілька іконографічних образів Богородиці під час написання цієї ікони: даний образ увібрав у себе іконографію «Покрова Пресвятої Богородиці», в якій Богоматір зазвичай зображується у зріст, Чернігівську (Іллінську), що захистила Антонієві чернігівські печери від вторгнення до них татар, та «Афонську Богоматір», яка символізує «Велику Матір, Ігуменню всіх ченців».

Певний зв'язок простежується із іконою «Богоматір з немовлям» з намісного ряду іконостасу Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (1740-ті рр.). Між тим, є сенс шукати схожість і в іншому напрямку, зок-

рема, у відомій «Сікстинській Мадонні» Рафаеля. Незважаючи на те, що в іконі з підземної церкви прп. Антонія художник біля ніг Богоматері розмістив, як в іконі «Богоматір з немовлям» з Троїцького іконостасу, головки ангелів, вважаємо: нижня (хмарна) частина ікони Антонівського іконостасу створювалася автором з урахуванням рафаелівського шедевра. Знання його художником Леоном Антоновим здається безсумнівним. Відчувши ліричність в зображеннях пугті, що задумливо супроводжують Мадонну в картині Рафаеля, маляр переніс подібний емоційний відтінок і до своєї ікони (твори великого Рафаеля в XVIII–XIX ст. мали широке поширення в Російській імперії завдяки репродукційним гравюрам).

У храмовій іконі в іконостасі зображено «Преставлення прп. Антонія Печерського». Цей сюжет Леон Антонов, з деякою адаптацією у живописі, безумовно запозичив із гравюр майстрів Іллі та Леонтія Тарасевича. Композиційне розташування в іконі групи ченців біля гробниці з тілом Антонія, янголи, які приймають душу преподобного, все це майже повністю було переписано з однойменних гравюр. Єдина відмінність, яка спостерігається в живописі, – це зображення на передньому плані дякона, який відсутній в гравюрах, та відображення у лівій частині ікони входу у Ближні печери, в яких прп. Антонія поховали.

За церковним описом 1892 р. четверта ікона в намісному ряду іконостасу, в північній його частині, визначена як «Преподобных Антония и Феодосия печерских, благословляющих место под великую церковь в честь Успения Пресвятой Богородицы» [1, арк. 23 зв.]. Вірогідно, автор опису був не дуже уважний і помилився з назвою сюжету. Хоча фарбовий шар ікони місцями втрачений, але сюжет прочитується достатньо добре, це є «Поставлення

ігуменом преподобного Феодосія Антонієм Печерським». Так само, як і в попередньому випадку, автор при її написанні використовував як зразок гравюри Іллі та Леонтія Тарасевича.

Згідно архівних документів чотири намісні ікони від самого початку планувалося залишити із попереднього дерев'яного іконостасу, без змін. Але як з'ясувалось пізніше, ікони вимагали поновлення – що й було зроблено Леоном Антоновим. Слід додати, що згідно церковного опису намісні ікони були прикрашені срібними ризами з позолоченими вінцями й стразами.

У цокольному ряду іконостасу нараховується чотири ікони, які за своїм змістом пов'язані з сюжетами ікон намісного ряду, під якими вони розташовані. Під ликом Христа Вседержителя представлений образ Мойсея, який тримає скрижалі. У символіко-теологічному відношенні саме Мойсей є прообразом Христа. В Євангелії від Іоанна написано: «Закон бо через Мойсея був даний, а благодать та правда з'явилися через Ісуса Христа» (Ін. 1:17).

Під Богородицею з немовлям представлений пророк Ісайя, який жив у VIII ст. до н.е. та відомий своїми пророцтвами, в одному з яких він передрікає народження Месії: «Тому Господь Сам дасть вам знака: Ось Діва в утробі зачне, і Сина породить, і назвеш ім'я Йому: Еммануїл» (Іс. 7:14). Відзначимо, що фігура пророка зображена у динамічному русі: Ісайя, тримаючи в своїх руках сувій, читає одне із своїх пророцтв прямо зараз. Напрямок його руху спрямований у бік, від глядача, адже і пророцтво, яке він сповістив, здійсниться тільки в майбутньому. Сама подія відбувається на тлі чудового краєвиду, в якому помітне місце відводиться зеленому дереву та давнім руїнам. За принципом побудови пейзажного фону ікона нагадує італійський живопис часів пізнього ренесансу, з роботами яких автор

ікони міг бути знайомий через розповсюджені у той час гравюри.

Під храмовою іконою автори іконостасу помістили ікону «Прихід Антонія у Київ зі святої гори Афон». Даний сюжет можна зустріти, як і в попередніх випадках, у гравюрах Іллі та Леонтія Тарасевича. Художник Леон Антонов, безумовно, брав їх за взірць при написанні своєї ікони. Підкреслимо, що як і в іконі з пророком Ісайя, так і в цій іконі автор вдало використовує пейзаж, в якому він надає переваги зеленим тонам. Вони, на нашу думку, вдало контрастують із золоченим фоном неба.

Четверта цокольна ікона – це «Чудо при заснуванні церкви Печерської», яка розміщена під іконою «Поставлення Феодосія ігуменом». Даний іконостасний сюжет – майже точна копія однойменної гравюри Леонтія Тарасевича з «Патерика Печерського» 1702 р.

«...В атике іконостаса над царськими вратами помещено небольшое полукруглое изображение тайной вечери на медной доске, с позолоченным вокруг сиянием, а с боков три небольших кружка в фигурных медных же рамах с изображениями Ангелов, Пророков и Апостолов» [1, арк. 23 зв-24]. Вище вже зазначалося, що ікона «Таємна вечеря» на сьогоднішній день втрачена. Результатом цього стала похибка реставраторів у 1978–1979 рр. Після завершення загальної реставрації іконостасу мідну дошку з сьайвом у вигляді променів, на якій існувала ікона, встановили до іконостасу, але не симетрично відносно царських врат, як повинно бути, а з деяким здвигом ліворуч. По боках від «Таємної вечері», згідно церковному опису, існували три ікони з зображеннями «Ангелів, Пророків та Апостолів». Сьогодні в іконостасі налічується лише дві ікони. Зображення з фігурами «Ангелів» відсутні.

«При церкви Гроб Преподобного Антония» (так в описі 1803 р.

подається кенотаф) «при нем на стене икона его, на медной бляхе с ризою среброю пестрозолоченною...» [4] Ікона, про яку йде мова, потребує більш поглибленого вивчення, але це виходить за рамки даної роботи. Відзначимо, що крім зображення преподобного Антонія в мідній рамі навколо його образу, існують десять невеликих медальйонів з живописними ликами вибраних печерських святих. Серед них – образ прп. Іларіона, який, можливо, є найранішим відомим його зображенням, що належить художній школі Києво-Печерської лаври. Срібна риза, яка прикрашала ікону, так само як срібний вінець, – вклад княгині Катерини Кудашової у 1828 р. [5, арк. 18], вважається втраченою.

Ліворуч і праворуч від описаної вище ікони стіни оббиті мідними листами з живописними зображеннями: «на одной из них образа Печерской Божией матери с Антонием и Феодосием, с предстоящими на стороне преподобными Печерскими, а на другой изображение Спасителя благословляющего Антония с предстоящими Ему Печерскими Угодниками» [1, арк. 24]. В келії прп. Антонія, над «ложем» збереглося зображення Печерської Богородиці, виконане художником на металі. На східній стіні – ікона «Божої Матері у Влахерні». На протилежній – західній стороні існувало зображення «огненного чуда при избрании... места под Успенскую церковь, и ниже копанье рва князем Святославом» [1, арк. 26]. Ці ікони були написані і встановлені в келії в 1848 р., про що свідчить збережений авторський підпис в нижній лівій частині ікони Печерської Богоматері. Вірогідно, що живопис, представлений на мідних листах і над «гробом Антонія», належить до того ж часу. До 1848 р. в келії Антонія також існував живопис, але з іншим сюжетом. Як зазначено в описі 1803 р., там

знаходилась ікона «Покров Божої Матері» [3, арк. 6].

Повертаючись до іконостасу Антонівської церкви, необхідно підкреслити, що він виявився першим металевим у підземних храмах Близніх печер, але не єдиним серед іконостасів всіх підземних церков. Адже три церкви Дальніх лабіринтів на той період вже мали металеві іконостаси. Не відшукуючи інші причини, які сприяли

тому, що всього за шість років (з 1814 по 1819 р.) іконостаси змінилися в усіх Близньопечерних храмах, відзначимо, що 12 вересня 1816 р. імператор Олександр I «ізволили слухати літургію» в церкві Преподобного Антонія, де новий металевий іконостас вже стояв. Ймовірно, це подія могла стати додатковим стимулом для зміни дерев'яних іконостасів у двох інших печерних храмах на мідні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інвентарний опис майна Близніх печер, 1892 // Центральний державний історичний архів України, м. Києва (далі – ЦДІАК України). – ф. 128. – оп. 2 заг. – спр. 374.
2. Про надсилання від полковника Бурноса на спорудження в печері Преподобного Антонія іконостасу грошей, 7 Січня. 1810. // ЦДІАК України. – ф. 128. – оп. 1 заг. – спр. 1280.
3. Про спорудження всередині Близніх печер церкви Преподобного Варлаама мідного з позолотою іконостасу. 10 груд. 1817 р, // ЦДІАК України. – ф. 128. – оп. 1 заг. – спр. 1420.
4. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Архів (далі – КПЛ), КПЛ-А-360.
5. КПЛ-А-367.
6. Сінкевич Н.О. «Відомості про київські печери» – нове джерело з історії Києво-Печерської лаври середини XVIII століття / Н.О. Сінкевич // Лаврський альманах. – Вип. 20. – К., 2008. – С. 155-166.
7. Шиденко В.А. Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Фотопутівник / В.А. Шиденко, П.Ф. Дарманский. – К., 1983. – 192 с.
8. Возникновение классицизма. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.arhitekto.ru/txt/7klass02.shtml>.

Литвиненко Я.В. Іконостас церкви преподобного Антонія Печерського в Близніх печерах Києво-Печерської лаври. *Стаття посвячена історії створення мідного іконостаса 1814 г. в церкві преподобного Антонія Печерського в Близніх печерах Києво-Печерського монастиря. Автор на основі архівних документів розкриває всі основні етапи створення іконостаса, а також акцентує увагу на іконостасних іконах, які були написані по образці гравірованих зображень з «Петерика Печерського» 1702 г.*

Ключевые слова: Близние пещеры, иконостас, икона, гравюра.

Lytvynenko I.V. Iconostasis of the church of st. Anthony in the Near caves of the Kyiv-Pechersk Lavra. *The article is devoted to the history of the creation of the copper iconostasis (1814) in the church of the Reverend Anthony of the Near caves in the Kiev-Pechersky Monastery. The author based on archival documents reveals all the main stages of creation of the iconostasis, and focuses attention on the iconostasis icons, which were modeled after engraved images from the «Paterik Pechersky» (1702).*

Key words: Near caves, iconostasis, icon, engraving.